

Un taller del Guinardó en la indústria de guerra de la Generalitat (1936-1938)

Toni Casellas Puigdevall

1937 - Treballadores muntant pintes de cartuxos a la Fàbrica 7

L'origen d'aquest treball

Fent recerca de temes relacionats amb les indústries que hi havia hagut al Guinardó vam llegir en un blog personal que la fàbrica de la família Castelló havia jugat un paper important en la xarxa d'indústries de guerra que es va establir a Catalunya durant el període 1936-1938. A més, l'autora del blog deia que ella hi havia treballat. Vam intentar contactar-hi per diverses vies, però malauradament no vam tenir resposta.

En qualsevol cas aquest era un tema massa llaminer per abandonar-lo i així va començar un procés de recerca que ens ha portat a documentar-nos sobre el tema. Hem llegit uns quants llibres i textos, hem remenat hemeroteques diverses, hem fet buidatges dels butlletins i diaris oficials de la Generalitat i hem visitat diferents Arxius sent el més destacat l'Arxiu Montserrat Tarradellas i Macià, en el que, entre d'altres, es conserva la documentació generada pel departament d'Economia i Serveis Públics de la Ge-

neralitat Republicana, del qual durant el període 1936-1939 va ser conseller Josep Tarradellas. També hem obtingut dades interessants de l'Arxiu Municipal de Barcelona, de l'Arxiu Militar Territorial Tercer i d'altres.

D'entre els diversos documents treballats cal destacar la tesi doctoral de Francisco Javier de Madariaga Fernández de títol "Las industrias de guerra de Cataluña durante la Guerra Civil" de la Universitat Rovira i Virgili que considerem que és el document de referència per a qualsevol que vulgui informar-se detalladament sobre aquest tema. Altres fonts bàsiques són el "Report d'actuació" i "L'obra de la Comissió de la Indústria de Guerra" escrites per la Co-

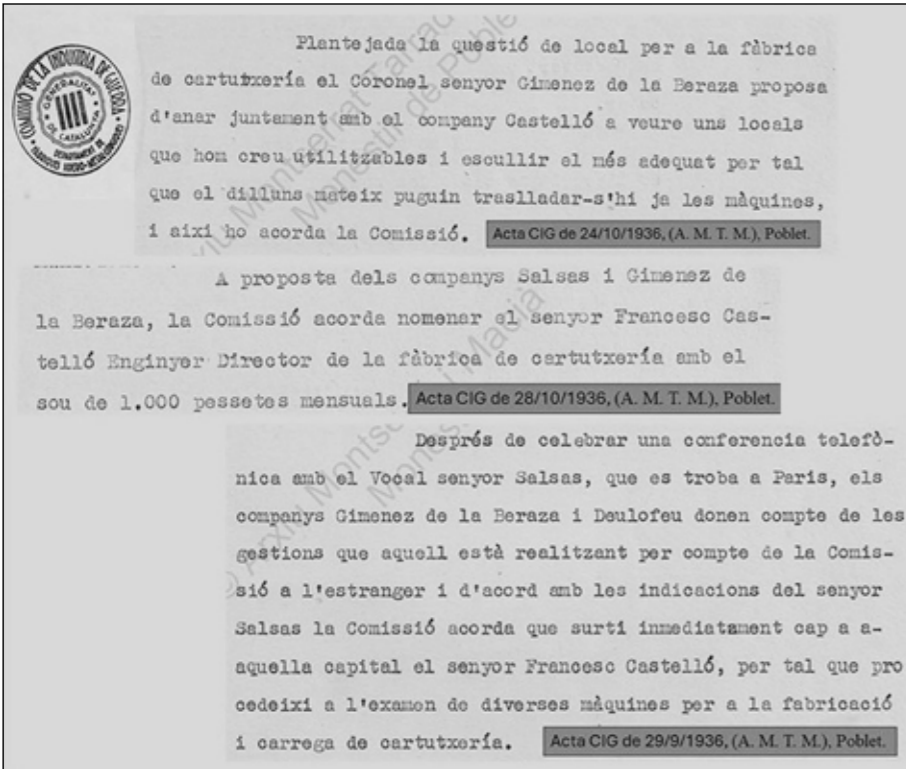
El propòsit d'aquest article és explicar el que hem esbrinat del paper que va jugar el taller dels Castelló en la indústria de guerra

missió l'octubre de 1937 i juliol de 1938 respectivament, per donar comptes de la seva activitat i assoliments.

El propòsit central d'aquest article és explicar el que hem esbrinat del paper que va jugar el taller dels Castelló i el seu propietari Francesc Castelló Carreras en la indústria de guerra que es va organitzar a partir de juliol del 36 en el complex context històric d'aquells moments.

La família Castelló

A principis del segle XX, Ramon Castelló Carreras (Barcelona, 1860-1933) tenia el seu taller al carrer Bailén, 50. El mes de maig de 1907 es va casar amb Roser Sans Andreu i es va traslladar a viure a casa seva, al carrer de l'Art, 98. Allà va instal·lar també el seu taller, a la cantonada d'Art amb Sales i Ferré. L'any 1912 tenia registrades patents d'aparells d'afaitar i accessoris pels mercats espanyol, anglès, francès i americà⁽¹⁾. En les caixes d'aquests productes figurava R. Castelló (Guinardó) Barcelona.

Detall d'algunes actes de la CIG que fan referència a Francesc Castelló Carreras

Als anys trenta el taller es deia Manufactura Metalària o simplement Castelló i es dedicava principalment a la fabricació de productes metàl·lics auxiliars per a la indústria cosmètica com fundes de llapis de llavis, estoigs, etc. És la indústria que l'any 1957 es va constituir en societat anònima amb el nom de Industrias Metálicas Castelló.

Ramon Castelló va ser un home actiu en la vida social del barri, formant part de l'entorn conservador. Figura com soci número 57 de l'Associació de Propietaris del Guinardó (2). L'any 1924 va ser nomenat caporal del Sometent del barri (3), un dels mecanismes de la repressió para-policia de la dictadura de Primo de Rivera (4).

Ramon Castelló tenia dos fills amb els quals compartia els dos cognoms: l'Antoni i en Francesc Castelló Carreras. En Francesc (1897-1983) va treballar en el taller familiar des de jove i en va assumir la propietat i la direcció a la mort del seu pare, l'any 1933.

Les persones que van conèixer Francesc Castelló Carreras el defineixen com un excel·lent tècnic en el seu ofici de mecànic i com una persona que sabia relacionar-se molt bé amb la gent en totes les situacions. Més que probablement aquestes dues característiques van ser determinants pel que va succeir a partir de juliol de 1936.

Després del 19 de juliol de 1936

Els dies posteriors al 19 de juliol i un cop derrotat a Catalunya el cop d'estat faciós, un gran nombre de fàbriques

Segell de la CIG

catalanes, grans, mitjanes i petites, van reorientar les seves produccions al material de guerra. Tant la victòria sobre els sollevats com la reorganització industrial van ser possibles, principalment, gràcies a la ràpida i organitzada reacció dels treballadors, majoritàriament organitzats a la CNT que es venia preparant per a aquesta situació des del Ple de la Federació de Grups Anarquistes de Barcelona de gener de 1935 (5).

Aquella efervescència revolucionària va donar ràpidament resultats i en pocs dies sortien vehicles blindats de les fàbriques d'automoció i espoletes, bombes de mà i cartutxos d'instal·lacions dedicades anteriorment a fabricar productes d'ús civil.

En les setmanes posteriors al cop, el taller dels Castelló també va participar d'aquest procés fabricant beines per a

cartutxos, un producte amb un procés industrial molt similar al llapis de llavis tot i que amb una finalitat ben diferent.

Passats els primers moments d'eufòria i preveient que la guerra no seria curta estava clar que calia planificar i coordinar les accions de tota la xarxa industrial per assegurar l'abastiment dels fronts amb els materials que realment feien falta, així com organitzar el sistema de finançament i els aprovisionaments de les primeres matèries necessàries. Amb aquest objectiu, el 7 d'agost de 1936 només vint dies després del fracassat cop d'estat, el president Lluís Companys va decretar la creació de la Comissió de l'Indústria de Guerra (CIG) que estaria presidida pel conseller d'Economia i Serveis Públics Josep Tarradellas (6) amb la missió de posar al seu càrrec totes les activitats relacionades amb la mobilització industrial dedicada a la producció de material de guerra.

El que van fer Companys i Tarradellas constituint la CIG va ser integrar i donar carta d'oficialitat al que ja havia

El 7 d'agost de 1936 el president Lluís Companys va decretar la creació de la Comissió de l'Indústria de Guerra (CIG)

estat iniciat per la CNT i el Comitè Central de Milícies Antifeixistes (CCMA), de la ma de Juan García Oliver (7) que havia encarregat a Eugeni Vallejo Isla (8), anarcosindicalista membre del Comitè Obrer de la Hispano Suïza de la Sagrera i al militar Ricardo Jiménez de la Beraza (9) que es coordinessin amb la Generalitat per tal de prendre les decisions necessàries per projectar, finançar, produir i distribuir tot el material de guerra que fos necessari (10). Cal dir que el fet de situar la CIG "sota la legalitat" de la Generalitat va ser un factor que va afavorir la seva continuïtat al reduir l'efecte de les pugnes entre els diferents actors polítics que es van produir en el camp republicà durant aquell període.

La CIG es va estructurar en tres grans seccions: Siderometal·lúrgica, Química i d'Aviació. Els homes clau de la Comissió van ser els ja citats Vallejo i Jiménez de la Beraza. Veurem que tots dos van tenir una relació estreta amb Francesc Castelló Carreras.

Des dels seus inicis, l'acció de la CIG va tenir un àmbit d'actuació molt ampli, ja que no només supervisava un gran nombre d'indústries dedicades a l'esforç bèl·lic sinó que, a més, va decidir la creació de quinze fàbriques especialitzades que serien controlades completament per

1945 - Francesc Castelló Carreras

la Comissió i pertanyerien a la Generalitat, formant el que es pot considerar el sector públic de la indústria de guerra. Aquestes fàbriques van tenir un grau de desenvolupament desigual en el qual no entrarem en aquest article. Van ser denominades oficialment per un número precedit per la lletra F, encara que en molts casos la documentació s'hi refereix per la seva ubicació.

D'entre les quinze fàbriques de la Comissió, les que ens interessen aquí són les dues que es van dedicar a la producció de cartutxeria: la F-12 que es va crear a les instal·lacions de la fàbrica Tapón Corona Rapid, dedicada anteriorment a fabricar xapes al municipi de Palau Saco, als afores de Girona (11) i la F-7 que es va instal·lar al carrer de Dénia cantonada amb Avenir, al barri de sant Gervasi de Barcelona.

La fàbrica del carrer Dénia es va basar en el taller dels Castelló

Els resultats limitats dels primers mesos de producció de cartutxeria amb els recursos de la indústria civil, van fer que es donés prioritat a l'adquisició de maquinària especialitzada. Amb aquesta finalitat, a finals de setembre de 1936, Jiménez de la Beraza va proposar a la CIG que Francesc Castelló viatgés a París per tal de "que procedeixi a l'examen de diverses màquines, per a la fabricació i càrrega de cartutxeria" (12). La maquinària escollida va ser la de la casa Bardett, un sistema especialitzat capaç de produir cent mil beines diàries. Aquestes màquines, però, no estaven encara disponibles i van caldre més gestions per aconseguir tenir-les instal·lades a les fàbriques catalanes.

A principis d'octubre de 1936 hi havia sis tallers que produïen cartutxos, entre ells el de Francesc Castelló (13). El

1957 - Besnebots de Francesc Castelló a la porta del carrer de l'Art, 98.

fet que fos ell l'encarregat de decidir la maquinària més adequada dona una idea del nivell de confiança que la Comissió li tenia. Per si quedava algun dubte, a mitjan d'octubre de 1936, Jiménez de la Beraza l'escull també per acompanyar-lo a visitar diversos locals candidats a acollir les instal·lacions de la que havia de ser la F-7 (14).

La decisió va recaure en un local del barri de Sant Gervasi. De fet, eren dos edificis a banda i banda del carrer Dénia amb Avenir comunicats mitjançant un túnel que ja existia sota el carrer. Es tractava dels locals d'una antiga fàbrica de gèneres de punt propietat d'Enrique Diógene, que havia fet fallida i, en conseqüència, els locals havien sortit a subhasta pública l'agost de 1933 (15). Resultat d'això en aquells moments eren propietat del Banco Hipotecario. Aquests locals comptaven amb una superfície utilitzable de 1.547 m² i disposaven d'amplis espais d'emmagatzematge i molls de càrrega (16). Allà van ser traslladades algunes de les màquines dels

En la reunió de la CIG del 28 d'octubre de 1936, Francesc Castelló Carreras va ser nomenat director de la F-7

Castelló, entre elles dues premses de 40 tones i una de 10 tones tal com es pot veure detallat en l'inventari de la F-7 (17). El personal també va ser inicialment el que ja treballava al carrer de l'Art.

En la reunió de la CIG del 28 d'octubre de 1936, Francesc Castelló Carreras va ser nomenat director de la F-7 (18). En aquesta posició, era responsable de tota la part tècnica i d'objectius de la produc-

ció, sempre marcats des de la CIG, així com de la mobilització de tots els mitjans, inclòs el personal, que fossin necessaris per al seu compliment.

És interessant assenyalar el fet que Eugeni Vallejo va tenir un comportament molt pragmàtic durant tot el període en què va estar al capdavant de la secció siderometal·lúrgica de la CIG. Així, conscient que els directius i comandaments intermedis eren importants de cara a maximitzar els resultats de les fàbriques, va mantenir i fins i tot nomenar en els seus càrrecs a tècnics obertament de dretes, protegint-los en molts casos de la persecució ideològica. Això és fa palès, entre d'altres, en el nomenament del director de la F-7 que ja hem dit que va recaure en Francesc Castelló Carreras i que, com hem vist, no procedia d'un entorn familiar massa afí amb les revolucions.

A finals de gener de 1937, després d'un segon viatge a París de Francesc Castelló, aquesta vegada acompanyat per Jiménez de la Beraza i del director de la F-12 Carlos Benetti Tartaglia, van arribar les màquines del sistema Bardett (19) que van ser instal·lades en les dues fàbriques, F-7 i F-12 amb un notable augment de les produccions (20).

Durant l'any 1937 el treball va continuar a la fàbrica del carrer Dénia no sense incidències. Pel que es pot llegir a la documentació de la CIG, el 25 de gener d'aquell any Eugeni Vallejo explica que "malgrat que les obreres cobren més que en altres fàbriques, no es respecta l'ordre de treballar els diumenges". La Comissió acorda que treballin tota la setmana sense dies de festa (21). La referència a "les obreres" deixa clar que la majoria de les persones que hi treballaven eren dones. Veiem en la documentació que hi

havia vuitanta-nou armaris-taquilla per homes i cent setanta-nou per a dones ⁽²²⁾.

El mes de maig de 1937, la organització de la F-7 es va prendre com a model de bon funcionament quan la CIG constata "la deficient organització de la fàbrica de Girona" i acorda "donar-li la mateixa estructura que la fàbrica Dènia, ja que és palesa la seva eficiència" ⁽²³⁾.

L'obra de la CIG no estava al marge dels conflictes interns del bàndol republicà. No entrarem aquí en detalls ni en les motivacions d'uns i altres però sí que hem de citar que el Govern de la República no va veure mai amb bons ulls que la Generalitat de Catalunya prengués la iniciativa en temes sobre els que, en teoria, no hi tenia competències. Més encara a partir dels fets de maig de 1937, amb l'increment de la influència de la Unió Soviètica i l'arribada de Juan Negrín a la presidència del govern, el funcionament de la CIG es va veure alterat per múltiples intervencions del Govern Central. Així, a primers de novembre de 1937 la Comissió perdía el control de les indústries de guerra d'origen privat, que van passar legalment a la Subsecretaria d'Armament i Municions del Ministeri de Defensa. D'aquesta manera, a partir de novembre de 1937 només van quedar sota el control de la CIG les quinze fàbriques públiques, entre elles la F-7.

1957 - Besnebots de Francesc Castelló a la finca del carrer de l'Art, 98

FONS ROSA MARIA ESCRIBANO

Segell de la CIG amb la signatura d'Eugeni Vallejo

És impossible jutjar intencions però si fem cas a la documentada opinió de Javier de Madariaga "s'evidencia que no existia per part de l'estat ni el més mínim esquema de projecte de què fer amb les fàbriques, ni cap línia mestra de producció. O sigui que l'objectiu principal d'aquesta mesura era controlar tots els mitjans industrials sense l'obstacle de la CIG de la Generalitat" ⁽²⁴⁾.

Durant l'any 1938 trobem poques novetats de la fàbrica del carrer Dènia. La que més ens crida l'atenció és el nomenament d'Antoni Castelló Carreras, germà d'en Francesc, com sotsdirector de la fàbrica el dia 2 de juny ⁽²⁵⁾.

Finalment, després d'haver-li anat

restant competències des de maig de 1937 i d'haver-li pres les fàbriques privades el novembre del mateix any, l'11 d'agost de 1938 el Govern Central intervé completament la CIG de la Generalitat amb la qual cosa la xarxa de fàbriques públiques va passar també a estar sota el control del Govern Central que, per cert, estava ubicat a Barcelona des de novembre de 1937.

Eugeni Vallejo, el que havia estat màxim responsable de la CIG, va sortir cap a l'exili fugint de les tropes franquistes

Com ja hem assenyalat, el desenvolupament de les quinze fàbriques va ser desigual. Així com la F-7 i la F12 van ser alguns dels casos d'èxit, altres no van arribar a completar-se. Del que va passar a partir d'agost del 38 amb la F-7 i la F-12 no en sabem res. La Subsecretaria d'Armament i Municions del Ministeri de Defensa no va ser tan curiosa com ho havia estat la Comissió de la Indústria de Guerra de la Generalitat documentant els esdeveniments de les seves fàbriques.

Final de la guerra

La fase bèl·lica de la guerra va acabar a Barcelona el 26 de gener de 1939 amb l'entrada de les tropes franquistes i la presa de control de les institucions per part de les noves autoritats. S'obria un període de terror i repressió generalitzada contra qualsevol persona que hagués tingut una mínima actuació a favor del govern legal o, simplement, fos sospitosa d'haver-ho fet.

En aquest context és fa difícil entendre com s'ho va arreglar Francesc Castelló per reprendre l'activitat de la seva fàbrica, però el cas és que poc temps després d'acabada la guerra, tornava a produir bolígrafs, fundes de llapis de llavis i altres productes d'ús civil al Guinardó sense que hi hagi notícia que mai

hagués tingut cap problema per les seves activitats durant la guerra. És el mateix que es pot dir del ja citat Carlos Benetti Tartaglia, que va ser director de la F-12 i que al final de la guerra va reprendre la producció de xapes a la seva fàbrica de Palau Sacosta.

Eugeni Vallejo, el que havia estat màxim responsable de la CIG, va sortir cap a l'exili fugint de les tropes franquistes com van fer desenes de milers de persones. Sabem, per la tesi doctoral de Laia Arañó Vega, que va estar pres als camps de concentració de la platja del Barcarès i al d'Agde, al departament francès d'Hèrault ⁽²⁶⁾. També sabem que a primers d'octubre de 1941 va entrar a Espanya després de "demandar permís" al consolat de Perpinyà i d'haver tingut resposta favorable. Tot i això va ser detingut a la frontera, traslladat a Barcelona i interro-

El que no és tan conegut és que Eugeni Vallejo Isla també va viure al Guinardó els últims anys de la seva vida

gat a la Jefatura de Policia per l'inspector Eduardo Quintela que el va passar a la jurisdicció militar. Processat en el sumari número 29.093, el 31 de gener de 1943 Eugeni Vallejo va ser condemnat a catorze anys després d'haver estat en presó preventiva des del 7 de novembre de 1941. Si es fa difícil d'entendre com es va atrevir a tornar amb el seu històric, encara menys s'entén que el règim, que per molt menys condemnava a mort moltes persones, el deixés amb una pena relativament petita. La qüestió és que en el procés, que coneixia les seves ac-

tuacions com a delegat de les Indústries de Guerra, van declarar a favor seu unes quantes persones militants de partits de dretes als quals, d'alguna manera, Eugeni Vallejo havia ajudat durant la guerra. La majoria eren tècnics de les fàbriques que va tenir a càrrec seu durant aquell període ⁽²⁷⁾.

El policia que va interrogar Vallejo quan va tornar a Espanya el 1941 era l'inspector Eduardo Quintela Bóveda ⁽²⁸⁾, que arribaria a ser comissari en cap de Barcelona de la tristament coneguda Brigada Político Social i que és recordat per molts veïns del barri perquè va viure al carrer de la Vinya número 3 del Guinardó.

El que no és tan conegut és que Eugeni Vallejo Isla també va viure al Guinardó els últims anys de la seva vida, exactament als baixos del carrer Feliu número 5 ⁽²⁹⁾, a escassos 150 metres de la fàbrica que dirigia Francesc Castelló. Ens quedem amb el dubte de si van mantenir el contacte que havien tingut durant els anys de la Comissió de la Indústria de Guerra de la Generalitat.

Hem intentat explicar alguns fets però, com veieu, queden també incògnites i fils per estirar. Si a partir d'aquesta publicació algú pot aportar dades noves que permetin clarificar algun punt del que s'ha explicat agraïem molt que ens les feu arribar.

BIBLIOGRAFIA I DOCUMENTACIÓ

- Besses, Montserrat i Sansa, Marc - Documental «Del pintallavis a la bala -La indústria de guerra a Catalunya» - 2007, https://youtu.be/XKnLQH0Hepk?si=cEfrZhr2RM2h_g9
- de Madariaga Fernández, Francisco Javier - *Las industrias de guerra de Cataluña durante la guerra civil*, Universitat Rovira i Virgili, 2003, <http://hdl.handle.net/10803/8607>
- García Oliver, J. - *El eco de los pasos*, edició digital de Biblioteca virtual OMEGALFA, París, 1978
- Guillamón, Agustín - *Los comités de defensa de la CNT en Barcelona (1933-1938)*, 5a edició, edicions Alejandria Proletaria, Barcelona, 2011
- Pagès i Blanch, Pelai - *La Comissió de la Indústria de Guerra a Catalunya (1936-1938)*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 2008
- Tarradellas, J. - *La Indústria de Guerra a Catalunya (1936-1939) - L'obra de la Comissió i el seu report d'actuació*, 2a edició, Pagès editors, Lleida, 2007

NOTES

- (1) 1912. Butlletí Oficial de la Propietat Industrial
- (2) Butlletí de l'Associació de Propietaris del Guinardó - Maig de 1917
- (3) Butlletí de l'Associació de Propietaris del Guinardó - Setembre 1924
- (4) Originalment, el sometent va ser un cos armat de protecció civil. L'any 1931 va ser dissolt per la República.
- (5) Guillamón, A. *Los comités de defensa de la CNT en Brcelona (1933-1938)*,
- (6) Butlletí Oficial de la Generalitat (BOGC) número 225 de 12 d'agost de 1936
- (7) Juan García Oliver, dirigent de la CNT, va assistir a la constitució del Comitè Central de Milícies Antifeixistes el 21 de juliol de 1936 i va ser nomenat encarregat de la Secretaria de Guerra. El mes de novembre de 1936 va ser nomenat Ministre de Justícia del govern de la República presidit per Largo Caballero - Vegeu Pelai Pagès <https://dbe.rah.es/biografias/10405/juan-garcia-oliver>, (web de la Real Academia de la Història, consultada el 19/8/2024)
- (8) Nascut a Valladolid l'any 1901, Eugeni Vallejo Isla és qualificat per Juan Garcia Oliver en el seu llibre autobiogràfic *El eco de los pasos* com la persona idònia per dirigir la Indústria de Guerra al ser "el mejor compañero, conocedor a fondo de la industria, disciplinado y capaz de renunciar a todo descanso". En aquest article mantenim la grafia Eugeni perquè és com apareix referenciat sempre a la documentació de la Comissió de la Indústria de Guerra.
- (9) Ricardo Jiménez de la Beraza era Enginyer i Coronel de l'exèrcit espanyol. Va ser el director de la fàbrica d'armes d'Oviedo durant la revolució

- d'Astúries de 1934. Es va negar a inutilitzar les armes de la fàbrica per evitar que en poguessin fer ús els miners revoltats i per aquest motiu va ser jutjat el febrer de 1935 per un delictes contra l'honor militar. Li demanaven pena de mort. Diari *La Publicidad* número 18.797 d'1 de febrer de 1935, pàgina 5.
- (10) Després d'aplicar-se-li una amnistia, el 18 de juliol de 1936 Ricardo Jiménez de la Beraza es trobava a Estella, Navarra, que va caure ràpidament en mans dels rebels. Va escapar a França i d'allà a Catalunya per oferir els seus serveis i coneixements d'armament als anarquistes i posteriorment a la Generalitat quan es va constituir la CIG.
- (11) El lloc exacte era el km 722 de la que aleshores era la carretera de Madrid a França per la Jonquera.
- (12) Acta de la CIG de 29/9/1936. Arxiu Montserrat Tarradellas Macià. Poblet (A. M. T. M.), Poblet.
- (13) Acta de la CIG de 6/10/1936. A. M. T. M., Poblet.
- (14) Acta de la CIG 20/10/1936. A. M. T. M., Poblet.
- (15) Gaceta de Madrid núm 223 - Annex únic pàgina 231 de 11/8/1933
- (16) Inmobles de la fàbrica n. 7, 4 pàgines. mecanografiades. A. M. T. M., Poblet.
- (17) Inventari de la fàbrica del carrer Dènia. A. M. T. M., Poblet.
- (18) Acta de la CIG 28/10/1936. A. M. T. M., Poblet.
- (19) Acta de la CIG 29/1/1937. A. M. T. M., Poblet.

- (20) Tarradellas, J. (2007), *La Indústria de Guerra a Catalunya (1936-1939) - L'obra de la Comissió i el seu report d'actuació*, 2a edició, Lleida, Pagès editors. Pàgina 129-133
- (21) Acta de la CIG 25/1/1937. A. M. T. M., Poblet.
- (22) de Madariaga Fernández, Francisco Javier. «Las industrias de guerra de Cataluña durante la guerra civil» Abril 2003. Universitat Rovira Virgili. Pàg 466 - <http://hdl.handle.net/10803/8607>
- (23) Acta de la CIG 17/5/1937. A. M. T. M., Poblet.
- (24) de Madariaga Fernández, Francisco Javier. «Las industrias de guerra de Cataluña durante la guerra civil» Abril 2003. Universitat Rovira Virgili. Conclusions _ Pàg. 778. <http://hdl.handle.net/10803/8607>
- (25) Comunicació interna d'Eugeni Vallejo a Francesc Castelló Carreras datada el 2 de juny de 1938. A. M. T. M., Poblet.
- (26) Arañó Vega, Laia. "El camp d'Agde en el sistema concentracionari francès (1939-1940)" _ 2021 UAB - <http://hdl.handle.net/10803/673838>
- (27) Sumaríssim 29.093 incoat a Eugeni Vallejo Isla. Arxiu del Tribunal Militar Territorial Tercer.
- (28) Especialista en la persecució de grups anarquistes i acusat de tortures per molts dels que van passar per les seves mans, Eduardo Quintela Bóveda és considerat un dels principals responsables de la repressió política a Barcelona durant els anys quaranta i primers cinquanta del segle XX.
- (29) Registre Civil de Barcelona. Partida de defunció d'Eugeni Vallejo Isla, de data 17 de gener de 1969.